

Osallistujia ja katselijoita

Kokemukset Suomen ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin toimitettuun ehtoolliseen osallistumisesta

PEKKA METSO & TALVIKKI AHONEN

TIIVISTELMÄ Artikkelitarkastelee koronapandemian vaikutuksia kokemuksiin seurakunta-, jumalanpalvelus- ja sakramenttiyhteydestä Suomen ortodoksisen kirkon piirissä. Poikkeusolot muuttivat radikaalisti kirkon sakramenttipraksista, ja jumalanpalveluksia ryhdyttiin toimittamaan suljetuin ovin. Perinteisten osallistumisen tapojen rinnalle nousi uudenlaisia, verkkovälitteisiä yhteisyyden ja jakamisen tiloja ennen muuta striimattujen jumalanpalvelusten muodossa. Tutkimuksen aineisto koostuu kahdesta osa-aineistosta: kesäkuussa 2020 kerätystä kyselylomakeaineistosta (N=330) sekä sitä saman vuoden marraskuussa seuranneesta, samoille vastaajille osoitetusta jatkokyselystä (N=43). Tutkimuksen tulokset heijastelevat voimakasta polarisaatiota ortodoksisen kirkkokansan keskuudessa. Osalle kirkkokansasta striimatut palvelukset ovat merkittävä yhteyttä ja sen kokemusta ylläpitävä tekijä, kun taas osa on jäänyt kokemuksessaan yksin sekä eukaristisen että liturgisen yhteisön jäsenenä. Poikkeusaika kuitenkin vahvasti useimpien vastaajien kokemusta yhteydestä kirkkoon niin paikallisseurakunnassa kuin laajemmassa kirkkoyhteisössä. Vastauksista piirtyi myös selvästi esiin seurakuntalaisten havahtuminen jumalanpalveluselämän ja eukaristian henkilökohtaiseen merkitykseen arjessa. Koronapandemiasta johtuneet muutokset liturgisessa elämässä ovat teologisesti osittain jännitteisiä etenkin yhteisen maljan symboliikassa ja keskusteltaessa kirkkokansan mahdollisuudesta toimia liturgian kanssatoimittajana.

ASIASANAT Ortodoksinen kirkko, Covid-19, ehtoollinen, jumalanpalvelus, liturginen teologia.

JOHDANTO

Koronapandemia on vaikuttanut globaalisti kirkkojen toimintaan ja yksittäisten kristittyjen hengelliseen elämään. Historioitsija Helen Parishin mukaan koronan seurauksena tapahtunut kirkkojen sulkeminen ja sakramenttien toimittaminen ilman läsnä olevaa kirkkokansaa on synnyttänyt kuilun kristillisten yhteisöjen ja niiden jäsenten välille. Hän ennakoiki, että koronapandemian vaikutukset tulevat näkymään tavoissa, joilla uskonnolliset yhteisöt jatkossa tulkitsevat uskon ja yhteisön vuorovaikutusta, sakramenttiteologiaa ja sosiaalisia etäisyyksiä.¹ Koronapandemia onkin radikaalisti vauhdittanut sitä prosessia, jota Teresa Berger jo vuonna 2017 nimitti liturgiikan ”digitaaliseksi käänteeksi”.² Globaalim pandemian yhteiskunnalliset, sosiaaliset, hengelliset ja teologiset seuraukset näkyvät myös Suomessa.³ Valtioneuvoston keväällä 2020 toteamien poikkeusolojen seurauksena seurakuntien julkista ja yhteistä toimintaa ryhdyttiin järjestämään uudella tavalla pikaisessa aikataulussa. Suomen ortodoksisen kirkon koronakriisiryhmä antoi 17.3.2020 toimintaohjeet, joissa linjattiin jumalanpalvelusten toimittamista ja ohjeistettiin ehtoollisen jakamista.⁴

Toimintaohjeiden mukaan jumalanpalvelukset toimitettaisiin suljetuin ovin, jolloin palveluksessa saivat olla läsnä ainoastaan sen toimittamiseen osallistuvat henkilöt. Kaikissa ortodoksisissa hiippakunnissa toimittiin tällä tavoin toukokuun 2020 loppuun asti. Koronatilanteen parannuttua seurakuntalaisia otettiin pienissä määrin sisätiloissa toimitettuihin palveluksiin. Ulkona toimitettuihin palveluksiin osallistuminen oli vapaampaa.⁵ Loppusyksystä 2020 koronatilanteen jälleen heikkeni, minkä seurauksena osallistumisrajoituksia tiukennettiin uudelleen pitkälle kevääseen 2021.⁶ Samalla kun kokoontumisia jumalanpalveluksiin on rajoitettu, jumalanpalvelukset ovat olleet kattavasti seurattavissa verkon välityksellä.⁷

Normaalioloissa Suomen ortodoksisessa kirkossa papisto nauttii ehtoollisen ennen maallikoita alttarissa siten, että he syövät omasta kädestään palasen ehtoollisleipää jonka he ovat keskenään jakaneet ja juovat vuoron perään eh-

toollisviinin yhteisestä maljasta. Sen jälkeen loput ehtoollisleivän palaset sekoitetaan viinin sekaan, ja ehtoollinen jaetaan seurakuntalaisille kirkkosalin puolella metallilusikalla yhdestä maljasta. Ehtoollisella kävijöiden suu pyyhitään yhteiseen liinaan. Ehtoollisen vastaanottamisen jälkeen on tapana suudella ehtoollismaljan kylkeä.⁸ Lopuksi suu huuhdellaan sivupöydälle katetulla jälkiviinillä, joka juodaan yhteiskäytössä olevista kupeista. Samalla nautitaan pala prosforaa eli kirkkoleipää.

Koronakriisiryhmä ohjeisti seurakuntia siirtymään ehtoollisen jakamisessa ”kertakäyttöisiin puukuituisiin kahvilusikoihin” sekä käyttämään kertakäyttöliinoja suun pyyhkimisessä. Käytetyt lusikat ja liinat kerätään paperipussiin, joka poltetaan palveluksen jälkeen. Pandemiatilanteessa ehtoolliselle osallistuvat eivät suutele kakkia eikä heille jaeta jälkiviiniä. Ohjeistus koskee sekä papistoa että maallikoita.⁹ Ohjeistus muutti voimakkaasti ehtoollisen nauttimisen tapaa. Koska kirkkokansa ei pääse paikan päälle liturgiaan, ehtoollisen jakaminen heille järjestetään liturgian ulkopuolella: joko palveluksen jälkeen ennakoilmoittautumisten perusteella tai muuna erikseen sovittuna ajankohtana.¹⁰

Ennen koronakriisiryhmän ohjeistusta kirkon sivuilla julkaistiin ekumeenisen patriarkaatin

1 Parish 2020, 2, 11.

2 Berger 2018.

3 Esim. Mikkola ja Kallatsa (2021, 341) toteavat koronapandemian seurauksista Suomen luterilaisen kirkon piirissä seuraavasti: ”Koronapandemia on muovannut ihmisten kokemusta yhteisöllisyydestä sekä kaventaen sitä että luoden uusia, pääosin verkkovälitteisiä yhteyksiä.”

4 Poikkeusjärjestelyjä 2020; Koronaohjeet 2020.

5 Kirkot 2020; Pyhäkköjen avautuminen 2020; Hiippakunnat 2020; Vastuullisuus 2020.

6 Koronarajoituksia 2020.

7 Esimerkki seurakuntalaisten opastamisesta nettiyhteyksien äärelle ks. Brola 2020.

8 Jumalallinen liturgia s.a., 123–127.

9 Työryhmän ohjeet 2020.

10 Esimerkkeinä ehtoolliskäytännön kuvaamisesta ja ohjeistamisesta seurakuntalaisille ks. Kallio 2020a; Ehtoollista ulkona 2021.

pyhän synodin kannanotto, jossa korostettiin ehtoollisopetuksen muuttumattomuutta ja ehtoollisen pyhyttä sekä kannustettiin järjen käyttöön koronatilanteeseen reagoitaessa.¹¹ Päivä koronakriisiryhmän ohjeitten julkistamisen jälkeen sivuilla uutisoitiin, että Konstantinopolin äitikirko on tyytyväinen Suomen kirkossa tehtyyn päätökseen toimittaa jumalanpalvelukset suljetuin ovin.¹² Suomen kirkko halusi selvästi osoittaa, että viranomaisuuksiin nojautuvat päätökset Suomen kirkossa olivat linjassa äitikirkon kanssa.

Samalla kun koronatilanne on rajoittanut mahdollisuuksia osallistua entiseen tapaan jumalanpalveluksiin ja sakramentteihin, kirkossa on omaksuttu uudenlaisia käytänteitä pitää yllä seurakuntalaisten jumalanpalvelusyhteyttä ja mahdollisuuksia osallistua ehtoolliseen. Jumalanpalveluksia on voitu seurata netissä ja tallenteina. Ehtoollisen jakaminen on jatkunut koronatilanteen ensimmäisessä vaiheessa omaksutun käytännön mukaisesti.¹³ Ehtoollinen on kirkon tärkein ja yhteisöä määrittävä sakramentti, mikä vuoksi kokemukset siihen osallistumisesta peilaavat myös laajempia kokemuksia jumalanpalvelusyhteisöstä ja siihen kuulumisesta. Kuten teologi Anna Cho toteaa, kirkon yhteisö koostuu yhteen kokoontumisesta, jakamisesta, yhteenkuuluvuudesta ja eukaristiasta.¹⁴ Näihin yhteisön elementteihin eri tavoin vaikuttavien koronatoimien tarkastelussa on perusteltua olettaa, että rajoitetut mahdollisuudet osallistua palveluksiin, uudenlaiset osallistumisen ja yhteyden muodot sekä muutokset ehtoollisen jakamisen käytännössä ovat vaikuttaneet siihen, miten kirkon toiminnassa mukana olevat kokevat seurakunta-, jumalanpalvelus- ja sakramenttiyhteyden.

TUTKIMUSTEHTÄVÄ, AINEISTO JA MENETELMÄ

Tarkastelemme tässä artikkelissa jumalanpalveluksiin sekä ehtoolliseen osallistumiseen liitettyjä yhteyden kokemuksia Suomen ortodoksisen kirkon piirissä koronaepidemian aiheuttamien poikkeusolojen aikana. Kysymme, miten koronatilanne on vaikuttanut kirkon toiminnassa mukana olleiden käsityksiin ja kokemuksiin

seurakunnan toimintaan osallistumisesta. Tulkitsimme yhteyden käsitteen eukaristisen ekklesiologian mukaisesti siten, että yhteys sisältää sekä henkilökohtaisen ja kollektiivisen jumalasuhteen että kirkollisen yhteyden paikallisseurakuntaan ja kirkkoruumiiseen. Yhteyden kokemus on kytköksissä fyysiseen ja yhteisesti jaettuun jumalanpalvelus- ja sakramenttielämään, mutta se ei ole täysin riippuvainen siitä: yhteydellä on samanaikaisesti yksityisesti koettu luonne, joka pohjautuu kirkko-oppiin. Tarkastelemme yhteyden kokemuksia myös striimattujen jumalanpalvelusten kontekstissa, josta syntyi koronapandemian alussa ensisijainen yhteyden ilmaiseamisen kanava.

Tutkimuksemme kohderyhmän muodostaa ortodoksisen kirkon striimattuja jumalanpalveluksia seuranneet ihmiset. Osa heistä on osallistunut paikan päällä koronatilanteessa toimitettuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin jaettuun ehtoolliseen. Tutkimusaineistomme koostuu kahdesta osa-aineistosta, kyselylomakeaineistosta ja sen seuranta-aineistosta. Kyselylomake-aineiston keräsimme koronapandemian ensimmäisen aallon aikana kesäkuussa 2020.¹⁵ Kutsu kyselyyn ja linkki sähköiseen lomak-

11 Järjenkäyttö 2020.

12 Äitikirko tyytyväinen 2020.

13 Ohjeistusta tarkennettiin elokuussa 2020 maskisuosituksella: ehtoollista jakavan papin on pidettävä maskia, ks. Maskisuositus 2020. Maskin voi korvata kiinteällä pleksisuojualla, jossa olevasta aukosta pappi jakaa ehtoollisen. Suoja on ollut käytössä kesäkuusta 2020 alkaen tiittävästi vain Espoon p. Herman Alaskalaisen kirkossa. Ehtoollista pleksin takaa 2020.

14 Cho 2021, 19.

15 Ensimmäistä osa-aineistoa on hyödynnetty aikaisemmin toisen, hengellistä kestävyyttä koronatilanteesta selvittäneen tutkimuksen osana (Metso et al. 2021). Kyseisen aineiston perusteella on laadittu myös Suomen ortodoksiselle kirkolle raportti (Ahonen et al. 2020). Kokonaisaineistoa on valikoiden hyödynnetty Helsingin ortodoksiselle metropoliittakunnalle tuotetussa raportissa (Punkki et al. 2021).

keeseen julkaistiin Suomen ortodoksisen kirkon nettisivulla ort.fi.

Lomakkeessa kysyttiin kokemuksia striimat- tujen jumalanpalvelusten seuraamisesta, osallistumisesta poikkeusjärjestelyin toimitettuihin sakramentteihin, pääsiäisen viettämisestä sekä koronatilanteen heijastumista rukouselämään ja kirkkosuhteeseen. Kysymyksissä oli sekä suljettuja monivalintakysymyksiä että avoimia kysymyksiä. Vastaajilta kerättiin taustatietoina heidän ikäryhmänsä, tieto ortodoksisen kirkkoon kuulumisesta sekä tieto heidän asuin- hiippakunnastaan. Lisäksi vastaajilta kysyttiin heidän kirkollisesta aktiivisuudestaan sekä ennen koronapandemian alkamista että sen jälkeen. Lomakkeen lopussa vastaajilta kysyttiin heidän yhteystietojaan, mikäli he halusivat osallistua jatkotutkimukseen. Lomakkeen saattoi lähettää myös ilman taustatietojen ilmoittamista.¹⁶

Vastauksia kyselyyn tuli 330 henkilöltä. Vastaa- jista 98 % kertoi kuuluvansa ortodoksisen kirk- koon. Huomattava osa vastaajista oli osallistunut aktiivisesti seurakunnan jumalanpalveluksiin ennen korona-aikaa: yli 80 % ilmoitti osallistuneensa jumalanpalveluksiin kerran kuukaudessa ja 38 % keskimäärin viikoittain. Vastaajat olivat myös seuranneet striimattuja jumalanpalveluksia aktiivisesti. Maalis-kesäkuussa vähintään neljästi palvelusta seuranneita oli vastaajista 81 %. Isoim- man ryhmän muodostivat yli 20 kertaa striimat- tua palvelusta seuranneet (30 %). Noin neljännes (26 %) vastaajista oli seurannut 11–20 palvelusta ja lähes yhtä moni (25 %) 4–10 palvelusta. Vajaa puolet vastaajista (44 %) kertoi osallistuneensa ehtoolliseen poikkeusjärjestelyjen voimassaolon aikana.

Toisen osa-aineiston muodostaa seuranta-ai- neisto, jonka keräsimme ensimmäiseen kyselyyn osallistuneiden keskuudesta marraskuussa 2020. Lähetimme sähköpostilla lisäkysymyksiä niille 67 ensimmäisessä aineistossa yhteystietonsa antaneelle vastaajalle, jotka kertoivat joko seu- ranneensa striimattuja jumalanpalveluksia tai osallistuneensa ehtoolliselle koronarajoitusten astuttua voimaan. Jatkokyselyn kysymykset olivat avoimia kysymyksiä. Seurantakyselyn tavoite oli selvittää alkuperäiseen kyselyyn osallistunei-

den kokemuksia koronaepidemian jatkuessa. Seuranta-aineisto koostuu sähköpostikyselyyn saamastamme 43 avoimesta vastauksesta. Seuranta-aineistossa mukana olevat kertoivat suhtautumisestaan sekä striimattujen jumalan- palvelusten seuraamiseen että jumalanpalveluk- siin osallistumiseen koronatilanteen pitkittyttyä. Yli puolet seuranta-aineiston vastaajista eli 24 henkilöä oli osallistunut ehtoolliselle tiukim- pien koronarajoitusten lievennyttyä. Seuranta- aineistoon viitatessamme erottelemme sen kyse- lylomakeaineistosta vastaajan numeron perässä olevalla s-kirjaimella.

Aineistonkeruumenetelmämme on ollut verkkopohjainen kyselytutkimus ja sen poh- jalta osalle vastaajista sähköpostitse lähetetty seurantakysely. Aineiston analyysimenetelmänä olemme käyttäneet aineistolähtöistä sisällönana- lyyysia. Aineiston pelkistäminen ja temaattinen ryhmittely on muodostanut perustan analyysille, jolla olemme etsineet aineistosta tutkittavan ilmiön kannalta keskeiset ja kokonaiskuvaa edus- tavat tekijät. Aineiston analyysia on ohjannut teoriataustasta nouseva ortodoksisen eukaristisen ja liturgisen teologian perusymmärrys. Laadullisen otteen seurauksena analyysimme tuo esiin myös aineistossa vähemmän toistuvia kokemuksia ja käsityksiä. Esittelemme aineistoa analyysin kannalta keskeisin osin myös määrällisesti tar- jotaksemme lukijalle laadullisen analyysimme kontekstin ja kokonaiskuvan. Käytämme kuvai- lussa sekä tarkkoja määrällisiä ilmaisuja että vo- lyyimia kuvailevia sanoja (esim. ”useat vastaajat”, ”osa vastaajista”). Epätarkkoja ilmaisuja olemme käyttäneet tilanteissa, joissa emme ole suoraan kysyneet vastaajilta asiasta, vaan he ovat tuoneet kokemuksensa ilmi avoimissa vastauksissaan. Aineiston määrällistä esittelyä luettaessa on huomioitava, että aineisto ei ole kokonaisjoukkoa

16 Lomake on saatavilla kokonaisuudessaan vuonna 2020 julkaisemamme raportin lopussa: https://ort.fi/sites/default/files/2020-11/Lähenty- mistä%20ja%20etääntymistä%20korona-aikaan_ raportti.pdf

(Suomen ortodoksisen kirkon jumalanpalveluksiin osallistuvia) edustava satunnaisotos. Kyselyyn osallistuneet vastaajat ovat todennäköisesti kirkollisesti aktiivisia, suomenkielisiä ja internetiä säännöllisesti käyttäviä, ja näiden ryhmien ulkopuolelle jäävät ovat todennäköisesti vastanneet kyselyyn harvemmin.

KORONA-AJAN JUMALANPALVELUS- JA SAKRAMENTTIELÄMÄ

Korkeatasoisen jumalanpalveluselämän turvaaminen on keskeinen toimenpide, jolla Suomen ortodoksinen kirkko toteuttaa visiotaan olla ”kut-suva, kasvava ja kukoistava Kristuksen kirkko.”¹⁷ Jumalanpalveluskeskeinen visio on ohjannut seurakuntien reagointia tilanteessa, jossa niiden on täytynt nopeassa tahdissa mahdollistaa jumalanpalvelusten seuraaminen etäyhteyksillä. Ortodoksisen kirkon striimatut jumalanpalvelukset ovat saavuttaneet runsaasti seuraajia. Yksin Uspenskin katedraalista striimatut palvelukset keräsivät maaliskuun 2020 ja huhtikuun 2021 välissä yli 173 000 katselukertaa ja niitä katseltiin 53 000 tuntia.¹⁸

Kirkon tutkimuskeskuksen huhti-toukokuussa 2020 toteuttaman kyselyn mukaan puolet suomalaisista piti tärkeänä sitä, että jumalanpalveluksiin oli koronapandemian aikana mahdollista osallistua verkon välityksellä. Suomalaisista 14 prosenttia oli tuolloin seurannut jumalanpalveluksia etäyhteyksillä.¹⁹ Jumalanpalvelusten suoratoiston saama suosio on kansainvälinen ilmiö.²⁰ Kirkot ovat globaalisti kyenneet löytämään uudenlaisia muotoja tavoittaa ihmisiä ja siten vahvistaneet yhteisöllisyyden kokemusta yksinäisyyttä ja ahdistuneisuutta ruokkivassa tilanteessa.²¹ Tuore tutkimus jumalanpalveluselämän verkkoon siirtymisen vaikutuksista osoittaa, että Suomessa sekä luterilaisen että ortodoksisen kirkon toimintaan koronan ensimmäisen aallon aikana osallistuneet kokivat voimakkaasti henkilökohtaisen ja seurakunnan yhteisen rukouksen välisen yhteyden. Vaikka moni tutkimukseen osallistuneista koki vahvistunutta yhteyttä, enemmistö luterilaisen kirkon toiminnassa mukana olleista ja noin kolmannes ortodoksisen kirkon toimintaan osallistuneista koki yhteyden

heikentyneen jumalanpalvelusyhteyden jäätyä etäyhteyksien varaan. Jumalanpalvelusten seuraaminen vain verkkovälitteisesti osoittautui henkilökohtaista rukouselämää heikentäväksi tekijäksi.²²

Koronatilanteessa jumalanpalvelusten toimittamista koskevassa ortodoksisen kirkon linjauksessa 18.3.2020 todetaan, että jatkossa ”kirkkokansa seuraa palveluksia verkon välityksellä”. Poikkeusolojen käynnistyessä piispat toteisivat paimenkirjeessään: ”Teknologian suomien ihmeiden ansiosta kannustamme hyödyntämään kirkkomme palveluita internetissä seuraamalla jumalanpalvelusten verkkolähetyksiä kotona.”²³ Verbi *seurata* toistuu johdonmukaisesti kirkon viestinnässä silloin, kun pyritään kuvaamaan suoratoistokanavien ja videotallenteiden äärellä tapahtuvaa jumalanpalveluselämään osallistumista.²⁴ Valittu verbi kuvastaa kirkon toiminnasta vastuuta kantavien näkemystä siitä, minkälaisen yhteyden verkkovälitteinen jumalanpalvelus synnyttää: osallistumisen ja läsnä olemisen sijaan kyse on ulkokohtaisemmasta seuraamisesta. Vaikka kirkkokansa jäi käytännössä ja terminologisesti seuraajan rooliin, kysymys osallisuudesta kirkkoyhteisöön ja sen jumalanpalvelukseen on monisyysempi. Tämä ilmenee eri kirkkojen toisistaan poikkeavissa reagoinneissa eukaristian toimittamisen jatkamiseen yhteiskunnallisissa poikkeusoloissa. Luterilaisen kirkon piirissä seurakuntalaisten rajaaminen pois messusta katsottiin niin voimakkaasti messun luonteeseen vaikuttavaksi tekijäksi, että seurakunnan euka-

17 Tavoite- ja toimintasuunnitelma vuosille 2021–2025 2020.

18 Verkkolähetykset 2021.

19 Salomäki 2021, 11–12.

20 Parish 2020, 2.

21 Jupowicz-Ginalska et al. 2021, 20.

22 Metso et al. 2021.

23 Piispainkokouksen paimenkirje 2020.

24 Ks. esim. Arseni 2020; Elia 2020; Hiippakunnat 2020.

ristinen toiminta keskeytettiin monin paikoin.²⁵ Ortodoksinen kirkko sen sijaan jatkoi ehtoollisliturgioiden toimittamista entiseen tapaan.²⁶ Kysymys eukaristian toimittamisen keskeyttämisestä ei ole noussut esiin Suomen ortodoksisessa kirkossa.²⁷

Ortodoksista kirkkoa on osuvasti luonnehdittu liturgiaa toimittavaksi kirkoksi.²⁸ Ortodoksisen opetuksen mukaan eukaristialla on kokoava ja yhteyttä rakentava luonne. Eukaristinen liturgia on kirkon yhteisöllisen olemuksen autenttinen ja tärkein ilmaus, joka synnyttää yhteyden kaikkien palveluksessa läsnä olevien ja sen yhteydessä muisteltujen kesken. Liturgisen muistelun kohteena – ja sen kautta todentuvan yhteyden piirissä – ovat kaikki eri aikoina ja eri paikoissa eläneet ja elävät kirkon jäsenet.²⁹ Suurin osa eukaristisen muistelemisen piirissä olevista ei ole normaalioloissakaan läsnä yksittäisessä palveluksessa. Vaikka liturgia on luonteeltaan yleinen ja yhteinen, osallistavan muistelemisen korostus tekee eukaristian toimittamisen jatkamisen poikkeusoloissa ilman kirkkokansaa teologisesti ymmärrettäväksi.

Liturgisessa teologiassa vahvana juonteena on 1900-luvulla ollut pyrkimys tulkita nykyhetken liturgista praksista varhaiskirkollista ajattelua ja käytänteitä vasten. Tällöin on korostettu eukaristisen kokoontumisen paikallisuutta, kokonaisvaltaisuutta ja katolisuutta. Olennaisia liturgian olemuksesta nousevia periaatteita ovat seurakunnan yhteinen kokoontuminen tiettyinä aikoina tiettyyn paikkaan, kirkkokansan rooli kanssapalvelijana papiston johtaman liturgian toimittamisessa sekä ymmärrys paikallisen seurakunnan eukaristisen kokoontumisen täyteydestä kirkkoruumiin jumal-inhimillisen olemuksen manifestaationa.³⁰ Ortodoksisen kirkon piirissä on voimakkaasti liitytty näihin liturgisen teologian fundamentteihin muun muassa 1900-luvun eukaristisessa ekklesiologiassa.³¹ Myös Suomen ortodoksisessa kirkossa on 1960-luvulta asti ollut vallalla eukaristisen ekklesiologian mukainen kokonaisvaltaisuutta henkivä ymmärrys eukaristian yhteisöllisestä luonteesta.³²

Koronapandemian myötä toimeenpannut kokoontumisrajoitukset ja siirtyminen

palvelusten seuraamiseen etäyhteyksillä ovat teologisesti merkittävä haaste, joka pakottaa pohtimaan muun muassa eukaristisen liturgian fyysisyyden, kokonaisvaltaisuuden ja paikkaan

- 25 Valtaosassa luterilaisia seurakuntia ei toimitettu lainkaan ehtoollista kevään 2020 aikana. Kallatsa & Mikkola 2020, 2–3, 6–10. Koronapandemian seurauksena luterilaisen kirkon piirissä on noussut esille kysymys etäehtoollisen mahdollisuudesta. Ks. Mikkola & Kallatsa 2021.
- 26 Suomen ortodoksisen ja luterilaisen kirkon toisistaan poikkeavat linjaukset eukaristian toimittamisessa osoittavat, miten kirkolliset ja teologiset perinteet vaikuttavat käytännön toiminnan soveltamiseen samassa kontekstissa. Ks. päinvastaiten tulkintojen rinnakkaisuudesta esim. Alankomaissa Goyvaerts & Wouda 2020.
- 27 Kirkon nettisivuilla julkaistiin aikavälillä 11.3.2020–12.5.2021 kaikkiaan 140 koronatilannetta käsitellyttä kirjoitusta, joista yhdessäkään ei otettu esille kysymystä ehtoollisen toimittamisen jatkamisesta. Maaliskuun 2020 ja huhtikuun 2021 välillä ilmestyneissä laajalevikkisissä seurakuntalehdissä *Ortodoksiviestissä* ja *Aamun Koitossa* ei myöskään ole käsitelty liturgian toimittamisen jatkamisen perusteita. Kirkkojen avaaminen paikallisesti pienelle joukolle seurakuntalaisia on herättänyt kysymyksen seurakuntalaisten tasa-arvoisesta kohtelusta. Kirkot 2020.
- 28 Patriarkka Bartolomeos totesi vuoden 2020 pääsiäistervehdyksessä: ”Ortodoksisessa kirkossa eukaristinen liturgia on aina yhtä juhlaa, täynnä valoa ja iloa, koska se pohjimmiltaan viittaa Herran ylösnousemukseen ja tulevaan valtakuntaan. On tuskin sattumaa, että ortodoksinen kirkko, ylösnousemuksen kirkko, on kirkko, joka säilytti jumalallisen eukaristian elämänsä ytimenä.” Bartolomeos 2020a.
- 29 Metso & Sundkvist 2015.
- 30 Mainitut näkökulmat korostuvat liturgisen teologian piirissä eri traditioista ammentavien tutkijoiden ajatuksissa. Ks. esim. Fagerberg 2004; Kavanagh 1984; Lathrop 2003, 51–67; McPartlan 1995; Schmemmann 1975; Searle 1990; Varghese 2004; Zizioulas 2001.
- 31 Ks. esim. Afanasev 2007; Butcher 2018; Hjälms 2011; Zizioulas 1985.
- 32 Ks. esim. Metso 2015a. Eukaristisen ekklesiologian taustoista ja vaikutuksesta Suomen ortodoksisessa kirkossa ks. Hirvonen 2017, 174–182.

sidonnaisuuden merkityksiä ja rajoja.³³ Paikan päällä tapahtuvaa liturgiaan osallistumista korostavien lähtökohtien painavuus tulee esille Konstantinopolin patriarkaatin johtaviin teologeihin lukeutuvan John Zizioulaksen käsityksissä. Maaliskuussa 2020 hän totesi, että jumalanpalvelusten lähettäminen ja seuraaminen etäyhteyksillä koronapandemian aikana ei ole teologisesti ja liturgisesti kantavalla pohjalla. Zizioulasin mukaan ”liturgiaan ei voi osallistua etäältä” sillä ”liturgia edellyttää läsnäoloa”. Kirkkokansan laajamittaista rajaamista eukaristisen kokoontumisen ulkopuolelle hän ei pitänyt ongelmana, koska yhteyden (κοινωνία) toteutuminen ja osallisuus eivät normaalioloissakaan edellytä koko seurakunnan läsnäoloa.³⁴

Liturgisen ja eukaristisen ajattelun perusteista korona-ajassa nousevaa jännitettä vasten on yllättävää, että Suomen ortodoksisen kirkon viestinnässä ei vähäisiä viittauksia lukuun ottamatta ole käsitelty teologisia perusteita, joilla liturgian toimittamista on jatkettu kirkkokansalta suljettuun oviin.³⁵ Eukaristian yhteyttä ylläpitävän ja osallisuutta rakentavan olemuksen sijaan kirkon viestinnässä on painotettu rajoitustoimien käytännöllistä puolta³⁶ sekä yksityisen hengellisen elämän vahvistamista,³⁷ hengellistä kekseliäisyyttä³⁸ sekä kärsivällisyyttä odotettaessa aikanaan koittavaa paluuta yhteisesti toimitettuihin palveluksiin ja seurakuntayhteyteen.³⁹

Kirkon virallisissa viestintäkanavissa ei myöskään keskusteltu ehtoolliskäytännön muuttamisesta. Kansainvälisesti esimerkiksi erillislusikoiden käyttö ja ylipäänsä ajatus tarttuvan taudin mahdollisuuden yhdistämisestä ehtoolliseen ovat monissa ortodoksisissa paikalliskirkkoissa muodostuneet teologis-hengelliseksi kiistakysymyksiksi.⁴⁰ Suomessa näistä teemoista keskustelu ja kiistely tapahtui sosiaalisessa mediassa virallisten alustojen ulkopuolella ja kirkon edustajien siihen osallistumatta.⁴¹

Mielestämme on silti tarpeen kysyä, miten ongelmatonta on rajata kirkkokansa liturgian ja pitkälti myös ehtoollisen ulkopuolelle. Palvelukseen osallistuvalla kirkkokansalla on perustavanlaatuinen rooli liturgian kanssatoimittajana yhdessä palaston rinnalla. Tätä ymmärrystä

vastan kirkkokansan rajaamisen liturgian ulkopuolelle voi vähintäänkin katsoa synnyttäneen tarpeen liturgian olemuksen ja eukaristian luonteen pohtimiselle ja niiden välisen yhteyden korostumiselle.⁴²

STRIIMATUT JUMALANPALVELUKSET JA YHTEISÖLLISYYDEN MUUTOKSET

Suljettuun oviin toimitetut palvelukset konkreettisesti koronarajoitusten käytännön vaikutukset. Tarkastelemme seuraavassa ensiksi yhteyden kokemuksen vahvistumisen ja sen heikkenemisen ilmiöitä koko aineistossa. Sen jälkeen keskitymme seuranta-aineistossa välittyvään kuvaan

- 33 Jumalanpalveluksen tutkimuksessa tosin on jo ennen koronapandemiaa irtaannuttu liturgian fyysiseen ympäristöön ankkuroitumisen ajatuksesta. Ks. esim. Berger 2018.
- 34 Zizioulas 2020.
- 35 Tammikuussa 2021 julkaistussa tiedotteessa koronatilanne myös rinnastettiin Valamon luostarin vaiheeseen, jolloin igumeni Simforian toimitti yksin luostarin jumalanpalvelukset ”turvataksaan luostarin rukouksen jatkuvuuden ja sitä kautta sen elinvoiman.” Koronarajoitukset 2021.
- 36 Kallio 2020b, 2020c; Kallio & Wahlstén 2020; Kärkkäinen 2020a, 2020b; Rajoitukset jatkuvat 2021; Kärkkäinen 2021c.
- 37 Koriala 2020; Tynkkynen 2021.
- 38 Kärkkäinen 2021a; Kärkkäinen 2021b.
- 39 Leo 2020b; Bartolomeos 2020b; Rekvisiitta 2020; Kiiveri 2021.
- 40 Ks. Kallonen (2020), joka pohtii miten uskovan ihmisen tulisi suhtautua ajatukseen siitä, että Herran Pyhään Ruumiiseen ja Vereen osallistuminen voisi olla sairauden lähde. Espoon pappi Petri Korhonen toteaa, miten suojautuminen ei vie mitään pois ehtoollisen pyhyydestä: ”Suojautumalla asianmukaisesti olemme tehneet sen mikä meille on inhimillisesti mahdollista ja lopun voimme luottavaisina jättää Jumalan armon varaan.” Ehtoollista pleksin takaa 2020.
- 41 Esimerkiksi Facebookin ortodoksinen foorumi ja Suomi24. Seurakuntalaisten keskusteluihin viitattiin aineistossamme vastaaja 52: ”Jäsenten kiistelyt ehtoollisen luonteesta yms. on vähintäänkin masentavia.”
- 42 Goyvaerts & Wouda (2020, 14–15) toteavat, että liturgian toimittaminen ilman seurakuntayhteisön kokoontumista on ongelmallista sekä palveluksen johtajan että yhteisön liturgisten roolien toteutumisen kannalta. Ks. myös Ploeger 2020.

yhteydestä ja jumalanpalveluksesta tiukimpien koronarajoitusten hellitettyä.

Yhteyden kokemuksen vahvistuminen ja heikkeneminen

Huomattava osa ensimmäiseen kyselyyn vastanneista piti tärkeänä jumalanpalvelusten striimaamista ja oli kiitollinen mahdollisuudesta seurata palveluksia ”edes virtuaalisesti”. Striimatut palvelukset miellettiin koronapandemian alkuvaiheessa keinoksi pitää poikkeusoloissa yllä yhteyttä jumalanpalvelukseen ja jumalanpalvelusyhteisöön. Yhteyttä seurakuntaan vahvisti se, että striimattua palvelusta oli helppo seurata joko etä- tai kotitöiden lomassa tai jälkeinpäin tallenteena itse valitsemanaan ajankohtana. Monelle vastaajalle striimatut palvelukset toivat kirkon uudella tavalla osaksi kodin arkea.

Yhteyttä vaalittiin etenkin läheiseksi koettuun seurakuntaan. Ensimmäiseen kyselyyn vastanneiden keskuudessa yleisin syy seurattavan striimin valinnalle oli seurakunnan tuttuus (22 %).⁴³ Striimit olivat kuitenkin myös keino laajentaa yhteyksiä ja saada uudenlaisia hengellisiä virikkeitä. Aineistomme osoittaa, että eri paikoista lähetettävien palvelusten striimit inostivat ihmisiä seuraamaan eri puolella Suomea toimitettuja palveluksia. Esimerkiksi vastaaja 23 kertoo ”vierailleensa suurella ilolla” muissa kuin tutussa kirkossa ja Valamon luostarissa. Muiden kuin kotiseurakunnan palveluksien seuraaminen voimisti kokemusta laajemmasta kirkkoyhteydestä ja lujitti ortodoksista identiteettiä. Pieni osa oli seurannut myös ulkomaisia lähetyksiä toisten paikalliskirkkojen seurakunnista. Osaltaan syy muiden kuin oman seurakunnan palvelusten seuraamiseen johtui tavoitettavuudesta: helpompi saavutettavuus ja tieto tarjonnasta ohjasivat monen vastaajan valintaa muualle kuin kotiseurakuntaan.

Puoli vuotta myöhemmin kerätyssä seuranta-aineistossa 28 vastaajaa kertoi jatkaneensa striimattujen jumalanpalvelusten seuraamista. Puolet heistä eli 14 vastaajaa kertoi palvelusten seuraamisen intensiteetin pysyneen ennallaan. Osa säännöllisesti striimejä seuranneista kertoi niiden vahvistaneen hengellistä elämää muun

muussa mahdollistamalla ”syventymisen oman sisäisen tilan tulkintoihin ja oman hengellisen tilan tutkailuun” tai ”hiljentymisen, keskittymisen liturgiaan, evankeliumin kuuntelemisen ja pyhäytymisen miettimään elämän tärkeitä asioita”. Osa vastaajista on liittänyt striimin seuraamiseen jumalanpalvelukseen yhtymisen kokemusta syventäviä käytänteitä. He ovat esimerkiksi sytyttäneet lampukan tai tuohuksen, pukeutuneet juhlavasti, seisonet tai laulaneet mukana.

Puolet striimien katsomista jatkaneista kertoi seuraavansa niitä selvästi vähemmän ja satunnaisemmin kuin koronan ensimmäisessä aallossa. Merkittävin syy muutokselle oli koronatilanteen myönteisen kehityksen mahdollistanut osallistuminen jumalanpalveluksiin paikan päällä.

Se [palvelusten seuraamisen väheneminen] johtui pääasiassa siitä, että jumalanpalveluksiin oli mahdollisuus osallistua ulkona toimitettujen palvelusten myötä. Syksyllä, kun palvelukset taas avattiin sama kesän käytäntö säilyi. Striimausten seuraamisesta ei ole muodostunut pysyvää käytäntöä ja ne tuntuvat näin jälkeinpäin selkeästi erityisen ajan palveluksilta, joista osallistuminen ei niiden täytydessään ollut mahdollista. (9s)

Moni seuranta-aineiston vastaaja koki striimatut palvelukset tilapäiseksi korvikkeeksi, jolle ei kirkkojen avauduttua enää ollut tarvetta. Muina syinä seuraamisen vähenemiselle mainittiin vaikeus keskittyä striimattuun palvelukseen, striimattujen palvelusten puhuttelemattomuus, striimien huono laatu ja se, ettei oma kotikirkko tarjonnut jumalanpalveluksestaan striimiä. Viimeksi mainittu syy kuvastaa, miten striimin välityksellä haettiin yhteyttä erityisesti omaan paikallisseurakuntaan.

Eräät striimien seuraamista vähentäneet vastaajat kuvasivat, miten heille oli syntynyt pysyviä etäyhteyksien varassa olevia hengellisen elämän ja seurakunnan toimintaan osallistumisen

43 Kyselyyn osallistujilta kysyttiin avoimena kysymyksenä ”Millä perustein olet valinnut, minkä seurakunnan striimattuihin palveluksiin osallistut?”.

muotoja. Niitä olivat esimerkiksi etäällä (Ivalo, Ilomantsi, ulkomaat) toimitettavien jumalanpalvelusten seuraaminen, opetuspuheitten kuunteleminen, työn lomassa tapahtuva palvelusten seuraaminen sekä striimien tai tallenteiden seuraaminen kotoa käsin kirkkoon lähtemisen sijaan.

Sekä ensimmäisessä kyselyssä että seuranta-aineistossa näkyy, miten maantieteellisten ja liikkumiseen liittyvien rajoitteiden kumoutuminen oli erityisen tärkeää niille, joille kirkkoon pääseminen normaalioloissa ei ollut eri syistä johtuen (asuinpaikka, terveydentila, sosiaaliset tekijät, epäsäännöllinen työaika) helppoa tai lainkaan mahdollista. Heidän kohdallaan striimatut palvelukset ovat tarjonneet yhdenvertaisen ja yhteyttä vahvistaneen osallistumismahdollisuuden seurakunnan liturgiseen elämään. Eräs vastaajista toteaa seuraavasti:

Koska asun paikkakunnalla, missä ei toimiteta säännöllisesti palveluksia, olen jatkanut striimattujen lähetysten seuraamista. Mutta vain tästä syystä. Striimattujen lähetysten seuraaminen ei ole minulle vaihtoehto, vaan olosuhteiden sanelema. Toki verrattuna aikaan ennen epidemiaa tilanne on kohdallani parempi, koska voin nyt lähes jokainen viikonloppu seurata palveluksia striimattuna. (2008)

Aineistossa esiintyi runsaasti kuvauksia siitä, että koronatilanteesta johtuvien rajoitusten ja yleisen elämän epävarmuuteen liittyvien pohdintojen seurauksena kirkon jäsenyyden, seurakuntayhteyden ja jumalanpalveluksen merkitys oli vahvistunut tai kirkastunut.

Ensimmäisessä osa-aineistossa lähes puolet vastaajista kuvasi kirkkosuhteensa kehittyneen myönteisesti. Useimmin toistuva syy yhteyden vahvistumisen kokemukselle oli kaipuu tai ikävä kirkkoon ja seurakunnan yhteyteen. Nämä tuntemukset näkyivät kahdenlaisena kirkkosuhteen vahvistumiseen liittyvänä kehityksenä. Ensinnäkin jumalanpalveluksissa käymisen ja sakramentteihin osallistumisen puuttuminen synnytti kirkkosuhteen syvempää pohdintaa siitä ”mitä ei nyt ole”. Osalle säännöllisen jumalanpalvelus-

elämän kaipuun voimakkuus tuli yllätyksenä. Toiseksi striimaus antoi mahdollisuuden kokea jumalanpalvelus uudella tavalla oman yksityisen ja arkisen elämän osana sekä ajan ja paikan rajat ylittävänä yhteytenä.

Jotkut ensimmäiseen kyselyyn vastanneista puolestaan kertoivat, miten konkreettisen jumalanpalvelusympäristön ja -yhteisön ulkopuolelle joutuminen herätti heissä kokemuksia irrallisuudesta ja yhteyden heikkenemisestä. Keskeisen syyn muodosti striimausten vaillinaisuus verrattuna paikan päällä tapahtuvaan jumalanpalvelukseen osallistumiseen. Striimiä luonnehdittiin ”haljuksi” ja ”steriiliksi”, ja ”kiinnittymistä konkreettiseen liturgiaan” niiden äärellä vaikeaksi. Vastajat toivoivat striimeiltä ”yksinkertaisuutta ja tavallisuutta”, ”lämmiinhenkisyyttä”, ”palveluksen tunnelman välittymistä” sekä striimin seuraajien parempaa huomioimista eli ”kontaktia kameran toisessa päässä olevaan yleisöön.” Osa vastaajista nosti ehtooilyhteyden puuttumisen keskeiseksi vaillinaisuutta synnyttäneeksi tekijäksi tai luonnehti ehtooilyhteyden ulkopuolella olemista ”kuin lasin taakse” jäämiseksi. Vaillinaisuuden kokemus ja striimeihin kohdistuneet odotukset osoittavat, että vastajat toivoivat tavoittavansa etäyhteyden avulla samankaltaisen jumalanpalveluskokemuksen kuin paikan päällä osallistuttaessa. Kun näin ei tapahtunut, he kokivat jäävänsä etäisen seuraajan rooliin.

Viisitoista seuranta-aineistoon vastannutta oli alkuun seurannut striimejä mutta sittemmin lopettanut niiden katsomisen. Heistä kymmenen kertoi, että kirkkojen avauduttua he eivät enää olleet kokeneet tarpeelliseksi striimien seuraamista. Muina syinä mainittiin oman seurakunnan striimien loppuminen, striimausten tekniset ongelmat ja striimilinkkien löytämiseen liittyvät vaikeudet.

Voimakkaimmillaan heikentyneen yhteyden kehitys näkyi vastaajilla, jotka kertoivat kokeneensa jääneensä ulkopuolelle ja tulleensa kirkon hylkäämiksi. Aineistossa tätä kokemusta sanoitettiin muun muassa ”kirkon vetäytymisenä hiljaisuuteen” ja ”jäämiseksi itsensä monella tavalla sulkeneen kirkon ulkopuolelle.” Osassa koronan alkuvaiheessa saaduista vastauksissa näkyi laa-

jempi pettymys kirkon toimintaa kohtaan. Striimausten heikko kyky yhteyden ylläpitämisessä saatettiin tulkita isomman ongelman oireeksi, kuten kirkon epäonnistumiseksi tehtävässään huolehtia seurakuntalaisista ja vaalia heidän uskoaan tai osoitukseksi kirkon hallinnon ja toimintakulttuurin toimimattomuudesta.

Myös kielteiset kokemukset osoittavat, että pandemia-aika nostatti pintaan pohdintaa kirkkosuhteesta. Osalla vastaajista ne liittyivät pidempiaikaiseen kirkosta vieraantumisen prosessiin, jota koronapandemia osaltaan kiihdytti.

Kokemukset paluusta paikan päällä toimitettuihin jumalanpalveluksiin

Seurantakyselyssä kysyttiin, miten vastaajat ovat kokeneet osallistumisen jumalanpalveluksiin ja paluun jumalanpalvelusyhteisöön koronarajoitusten lievennyttyä. Vastajia ohjattiin arvioimaan muutosta suhtautumisessaan jumalanpalvelukseen, seurakuntayhteyteen ja kirkkosuhteeseen. Vastaajat (43) jakaantuivat neljään ryhmään kokemansa muutoksen kuvaamisessa: 1) myönteinen muutos (22); 2) ei havaittavaa muutosta (5); 3) koetun muutoksen epäselvä kuvaaminen (7); ja 4) kielteinen muutos (9).

Ensimmäiseen ja suurimpaan ryhmään kuuluu puolet vastaajista. He kertoivat oman jumalanpalvelus- ja seurakuntayhteyden sekä kirkkosuhteen myönteisestä muutoksesta. Tyypillinen vastauksissa esiintyvä luonnehdinta oli ”hyvältä tuntuva paluu kirkkoon.” Osallistuminen jumalanpalvelukseen paikan päällä synnytti tunnetasolla iloa, kiitollisuutta, onnellisuutta, lohdun tuntua ja rauhallisuutta. Vastaajat kertoivat arvostavansa jumalanpalvelusta ja seurakuntayhteyttä aiempaa enemmän sekä kokevansa niiden merkityksen entistä syvemmin. Moni totesi, että ei enää pidä kirkossa käymistä itsestäänselvytenä.

Kokemus jumalanpalveluksesta ja seurakuntayhteydestä limittyivät vastaajien kokemuksissa toisiinsa. Osallistuminen jumalanpalvelukseen kirkossa mahdollisti täysivaltaisen kokemuksen, jossa liturgian kehollinen ja hengellinen ulottuvuus (polvistuminen, ikonien kumartaminen, suitsutuksen tuoksu, kuorolaulun ja papin äänen kuuleminen ilman äänentoistoa, tuohuksien

sytyttäminen) yhdistyivät yhteisölliseen ulottuvuuteen (yhdessä rukoileminen ja yhteys toisiin seurakuntalaisiin).⁴⁴ Vastaajat vertasivat paikan päällä jumalanpalveluksiin osallistumisen kokonaisvaltaisuutta palvelusten seuraamiseen etäyhteyksillä:

Osallistuminen palveluksiin paikan päällä tuntui yksinäisen koronakevään jälkeen ”taivaalliselta”. Ihmisten tapaaminen, yhdessä palvelemisen ilo, tekstit, laulut, ristinmerkit, rukoukset, tuohukset, suitsutussavu jne. yhdessä koettuna – ei niitä aistimuksia, tuoksuja ja tuntemuksia voi streamattu palvelus mitenkään tuottaa samanlaisina kuin ne ovat kirkossa aistittavissa, koettavissa ja sieltä kotiin – arkea avittelemaan tuntoina ja elämyksinä tuotavissa! (235s)

Aineistosta käy ilmi, että kirkkojen ovien avautuminen kirkkokansalle ei ole mahdollistanut paluuta koronaa edeltävään kokemukseen jumalanpalveluksesta. Tunnelma palveluksissa oli muuttunut, vaikka kokemus paluusta fyysiseen kirkkotilaan oli myönteinen. Moni vastaaja kiinnitti huomiota seurakuntayhteyden ilmaisemiseen ja kokemiseen vaikuttaviin koronarajoituksiin. Yhteyttä häiritsi esimerkiksi maskien pitäminen, turvaetäisyydet, poskisuudelmilla tapahtuvasta tervehtimisestä luopuminen ja ehtoollisen jakamisen uudet käytännöt.

Vaikka koronatoimista johtuvat käytännöt eivät näytä suurimmalle osalle vastaajista muodostaneen ongelmaa tai estettä osallistumiselle jumalanpalveluksiin paikan päällä, aineisto osoittaa, että kokemukset poikkeusolojen vaikutuksesta jakaantuivat voimakkaasti. Osa vastaajista toivoi, että jotkin uusista käytännöistä jäisivät pysyviksi. Osa puolestaan koki rajoitukset pyhyttä väheksyvinä. Havainto suoja toimien polarisoivasta vaikutuksesta ilmeni huolena seurakuntayhteyden säilymisestä, esimerkiksi seuraavasti:

44 Ks. Luehrmann 2018.

Pelkään koronan jakavan kirkkokansan kahtia niin, että kun poikkeustila lopulta joskus päättyy, niin osa väestä haluaa muutokset esim. ehtoollisen jakamisen tavassa, kristottamisesta ja ikonien ym. suutelemisesta pidättäytymisessä pysyviksi käytännöiksi, kun taas osa vaatii täyttä paluuta entiseen. (193)

Toisessa ryhmässä olevat viisi vastaajaa kertoi kokemuksen jumalanpalveluksesta ja jumalanpalvelusyhteisöstä pysyneen ennallaan. Vaikka perussuhteen ei koettu muuttuneen, heidänkin arvioissaan tulee näkyviin myönteinen kokemus kirkkojen ovien avautumisesta: tunnetasolla suhde kirkkoon on entinen, mutta arvostus fyysisistä osallistumisista kohtaan on kasvanut.

Kolmanteen ryhmään kuuluvien vastaajien kuvaus jumalanpalvelus- ja seurakuntayhteyden muutoksesta jäi epäselväksi. Kaikki tähän ryhmään kuuluvat vastaajat olivat koronarajoitusten hellittäessä osallistuneet jumalanpalvelukseen paikan päällä enintään muutamia kertoja. Itsessään ”hienolta” ja ”hyvältä” tuntunut palvelukseen osallistuminen oli kokemuksena ristiriitainen: kuuluminen riskiryhmään, huoli altistumisesta, muiden seurakuntalaisten jännittäminen tai murhe toisten seurakuntalaisten osallistumismahdollisuuksien kaventamisesta leimasivat paluuta jumalanpalvelus- ja seurakuntayhteyteen.

Neljännän ryhmän muodostavat vastaajat, jotka kuvasivat suhteen jumalanpalvelukseen tai seurakuntayhteyteen muuttuneen aiempaa kielteisemmäksi kirkkojen ovien jälleen avaututtua. Tähän ryhmään kuuluu 9 vastaajaa eli noin neljannes seurantakyselyyn osallistuneista. Keskeisin syy suhteen huonontumiselle johtui koronatoimista, joiden vastaajat kokivat vaikuttaneen kielteisesti kokemukseen jumalanpalveluksesta ja seurakuntayhteydestä. Vastauksissa jumalanpalvelusten tunnelmaa luonnehdittiin jännittyneeksi ja seurakuntalaisten koettiin ”kyttävän” toisiaan. Vastauksista näkyi, että tietoisuus poikkeustilanteesta ja vieraannuttavilta tuntuvat turvatoimet herpaannuttivat huomion jumalanpalveluksesta ja heikensivät yhteyden kokemusta. Muutama muutoksen kielteisenä

kokeneista kertoi, ettei enää aio osallistua paikan päällä toimitettaviin jumalanpalveluksiin.

Seuranta-aineistossa oli myös muutama vastaaja, jotka eivät olleet uskaltaneet käydä kirkossa lainkaan sitten maaliskuun 2020.

KOKEMUKSET POIKKEUSJÄRJESTELYIN JAETTUUN EHTOOLLISEEN OSALLISTUMISESTA

Tarkastelemme ehtoollista keskittymällä koronajan alussa omaksuttujen poikkeusjärjestelyjen vaikutuksiin ehtoollisella käymiseen ja kokemukseen yhteydestä. Ensimmäisessä kyselyssä 44 % vastaajista ilmoitti osallistuneensa ehtoolliseen poikkeusjärjestelyiden aikana. Ehtoolliseen osallistumisen yleisyyttä poikkeusolojen aikana voidaan pitää korkeana. Korona-ajan ehtoollisaktiivisuuden viittaa kevättalvella 2021 kirkkokansalle osoitettu kehoitus osallistua ehtoolliseen ”kohtuullisin väliajoin”, jotta mahdollisimman moni saisi mahdollisuuden päästä ehtoolliselle.⁴⁵ Seuranta-aineistossa tulikin esille, että osa kirkkokansasta oli harventanut kirkkokäyntejään tästä syystä.

Ehtoollisen jakamisen järjestelyissä ja niistä tiedottamisesta vaikuttaa olleen eroja seurakuntien kesken. Kaksi kuukautta poikkeusolojen käynnistymisen jälkeen arkkipiispa Leo muistutti seurakuntia, että niiden on tiedotettava ehtoolliselle osallistumisen mahdollisuuksista.⁴⁶ Seuranta-aineistossa ilmeni, että osa vastaajista oli yli puoli vuotta poikkeusolojen toteamisen jälkeen käsityksessä, että ehtoollisella ei ole mahdollista käydä.

Ehtoolliselle osallistumisen järjestelyjen moninaisuus tulee aineistossa selkeästi esiin. Suurin osa ehtoollisella käyneistä oli saanut sakramentin suljetuin ovien toimitetun liturgian päätyttyä joko yksin tai yhdessä muiden seurakuntalaisten kanssa. Ehtoolliselle samaan aikaan osallistuneiden joukko muodostui useimmiten joko vastaa-

45 Epidemiatilanne 2021.

46 Leo 2020a.

jan puolisosta, perheenjäsenistä ja ystävistä tai samaan aikaan ehtoolliselle ilmoittautuneista seurakuntalaisista. Kuusi vastaajaa kertoi osallistuneensa ehtoolliseen synnintunnustuksen yhteydessä ja yksi kodinpyhityksen yhteydessä. Osa vastaajista oli osallistunut ehtoolliselle ulkoilmapalveluksessa niiden tultua sallituiksi kesäkuussa 2020.

Moni vastaaja kertoo normaalia poikkeavista tavoista jakaa ehtoollista. Seurakuntalaisten kokemuksille perustuva aineisto ei kuitenkaan anna tarkkaa kuvaa siitä, miten maaliskuussa 2020 annetun ohjeistuksen mukaan ehtoollinen on toimitettu. Hiippakunnat eivät ole antaneet seurakunnille lainkaan ohjeita liturgisista periaatteista, joiden mukaan ehtoollisen jakaminen sovitetään yhteen sekä Konstantinopolin patriarkan koronakannanottojen että Suomessa ehtoollispraksista muuttaneiden hygieniasäädösten kanssa. Tilanne on johtanut paikallisen liturgisen soveltamisen korostumiseen seurakunnissa. Aineiston perusteella seurakuntien käytännöt ovat olleet monimuotoisia. Kuvaukset vastaavat myös omia havaintojamme siitä, että papin (ja kanttorin) liturgisella luovuudella ja tulkinnalla sekä henkilökohtaisilla mieltymyksillä on ollut merkittävä rooli ehtoollisen jakamisen liturgisessa toteutuksessa.

Aineistosta tulee voimakkaasti esille, miten vastaajat pitivät keskeisenä liturgian osana ehtoolliselle osallistumista. Vastaajat kertoivat seuranneensa liturgian striimiä ennen ehtoolliselle osallistumista esimerkiksi kotona, matkalla kirkolle tai odottaessaan kirkon ulkopuolella ehtoolliselle pääsemistä. Ehtoolliselle osallistuminen ilman liturgiassa läsnä olemista oli monen vastaajan mielestä outo kokemus ja ne synnyttivät ristiriitaisia tuntemuksia:

Ehtoolliseen osallistuminen ilman liturgiaa tuntuu kuin Jeesuksen kohtaisi kadulla eikä esimerkiksi kirkossa tai kotona. Kohtaaminen on suloinen ja pyhä mutta yllättävä ja häkellyttävä. Olenko valmistautunut tarpeeksi? (121S)

Kokemuksissa erityisjärjestelyin toimitetusta ehtoollisella käymisestä ilmeni paljon laadullista

hajontaa. Siinä missä osa vastaajista koki pienellä joukolla vastaanotetun ehtoollisen intiiminä, henkilökohtaisena ja koskettavana, osa koki tilanteen ikäväksi ja vaivaannuttavaksi. Yhteisessä jumalanpalveluksessa seurakuntalaisilla on mahdollisuus sulautua joukkoon, mutta pienelle ryhmälle toimitettu palvelus tuo jaetun sosiaalisen tilanteen voimakkaammin esille. Käytänteiden ja turvatoimien kuvailu toi esiin niistä seuranneita tuntemuksia. Etenkin sairauden ja vaarallisuuden teemat heijastuivat syvästi vastaajien kokemuksiin itsestään osana ehtoollisen toimittamista, kuten vastaaja 267 tuo esiin:

Kirkon ulkopuolella odottelu ja erillään toisista vastaanotettu ehtoollinen saivat minut tuntemaan itseni jotenkin saastuneeksi, vaikka kyse on ikäihmisten suojelusta.

Koronaepidemia ei vaikuttanut ainoastaan jumalanpalveluselämän puitteisiin ja käytäntöihin, vaan laajemmin siihen syvärakenteeseen, jossa kirkkokansa tulkitsee kokemustaan ehtoollisesta ja eukaristisesta yhteisöstä.

Seuranta-aineisto osoittaa, miten monet kokivat hyvin myönteisenä syksyllä 2020 asteittain mahdollistuneen osallistumisen ehtoolliselle ja liturgiaan yhdessä paikalle kokoontuneen seurakunnan kanssa. Samalla kun vastauksissa välittyi kokemus ehtoollisen kasvaneesta arvostuksesta, moni ehtoollisen tärkeyttä korostanut vastaaja totesi, ettei suhtautuminen varsinaisesti ollut muuttunut, sillä arvostus on alun perinkin ollut korkea. Kolme seuranta-aineiston vastaajaa sen sijaan kertoo, että loppuvuodesta 2020 edelleen voimassa olleet turvatoimet (kuten yhteislaulun, tervehtimisen ja ikonien suutelemisen rajoittaminen sekä uudenlainen ehtoollisen jakamisen käytäntö) haittaavat kokonaisvaltaista liturgiaan ja ehtoolliselle osallistumista ja eräs heistä jopa toteaa olevansa ”mieluummin ilman ehtoollista, kuin että osallistun siihen näissä olosuhteissa.” (27S)

Ortodoksisessa perinteessä synnintunnustuksen sakramentti kytkeytyy läheisesti ehtoollispraksikseen, vaikka Suomessa ei olekaan tapana edellyttää synnintunnustuksella käymis-

tä aina ennen ehtoollisen vastaanottamista.⁴⁷ Ensimmäisen osa-aineistomme mukaan noin 10 % poikkeusolojen aikana synnintunnustuksella käyneistä osallistui samalla ehtoolliseen. Synnintunnustuksen yhteydessä ehtoolliseen osallistuneet kuvailivat kokemusta positiiviseksi sen intiimiyden vuoksi ja arvostivat mahdollisuutta vastaanottaa ehtoollinen läheiseksi koetulta rippi-isältä. Käytäntö on ortodoksisessa perinteessä uusi, vaikka muistuttaakin sairaan ripittämistä. Sakramenttien jakaminen peräkkäin viittaa merkittävään käytännön muutokseen koronapandemian seurauksena.

JOHTOPÄÄTÖKSET

Olemme edellä tutkineet korona-ajan vaikutuksia kokemuksiin jumalanpalvelus- ja seurakuntayhteydestä sekä ehtoolliseen osallistumisesta. Tutkimuksen kohderyhmänä ovat suomalaiset, jotka ovat seuranneet koronapandemian seurauksena striimattuja ortodoksisen kirkon jumalanpalveluksia, osallistuneet jumalanpalveluksiin paikan päällä ja käyneet ehtoollisella. Toteutimme kaksi kyselyä kesällä ja loppuvuodesta 2020. Yhteyden kokemuksiin ovat voineet vaikuttaa korona-ajan lisäksi myös useat muut tekijät, kuten vastaajan henkilökohtainen elämäntilanne ja sen muutokset. Tämä seikka tulee ottaa huomioon tutkimuksen tuloksia arvioitaessa.

Striimatut jumalanpalvelukset tarjosivat monille tähän tutkimukseen osallistuneille mahdollisuuden pitää yllä yhteyttä kirkkoon poikkeusoloissa. Jumalanpalvelusten seuraaminen striiminä herätti vastaajissa tunteita ja ajatuksia jumalanpalvelus- ja seurakuntayhteydestä. Useimmille jumalanpalvelusstriimi oli vähintäänkin hyvä korvike, joka samalla loi mahdollisuuden uudenaikaisille yksityisen ja yhteisöllisen uskonnonharjoituksen muodoille sekä rakensi yhteyksiä niiden välillä. Verkon kautta liturgiaan osallistuminen on mahdollistanut myös perinteistä liturgiaa vapaampia rukouksen ilmaisuja.⁴⁸ Poikkeusolot vahvistivat useimpien vastaajien kokemusta yhteydestä kirkkoon sekä havahduttivat heidät itsensäkin huomaamaan jumalanpalvelusta ja ehtoollista kohtaan tuntemansa arvostuksen. Toisaalta huomattava osa vastaajista koki striimit

puutteelliseksi tavaksi osallistua yhteiseen jumalanpalvelukseen. Käytännöllistä teologiaa edustava empiiriseen tutkimukseen perustuva analyysimme jumalanpalvelusyhteisön kokemisesta ei ole täysin yhteensopiva systemaattisen teologian piirissä esitetyn jumalanpalvelusyhteisön mallin kanssa.⁴⁹ Etäyhteyksien varassa tapahtunut jumalanpalveluselämä on yhtäältä mahdollistanut osallisuuden ja yhteyden ylläpitämisen, toisaalta se on aiheuttanut seurakuntalaisissa osattomuutta ja erillisyyttä.

Kun paikan päällä jumalanpalveluksiin osallistuminen tuli jälleen mahdolliseksi, kiinnostus striimejä kohtaan laantui niitä seuranneiden keskuudessa. Osalle vastaajista striimien seuraamisesta on muodostunut kuitenkin pysyvä käytäntö, varsinkin jos kirkkoon pääseminen ei normaalioloissa ole helppoa. Osalle kirkkokansasta striimatut palvelukset ovat toisin sanoen varsin merkittävä yhteyttä ja sen kokemusta ylläpitävä tekijä. Suomen ortodoksisen ja evankelis-luterilaisen kirkon piirissä toteuttamassamme vertailevassa tutkimuksessa⁵⁰ havaitsimme aiemmin, että evankelis-luterilaisen kirkon piirissä kaipuuta kirkolliseen yhteyteen sanoitettiin ensisijaisesti eukaristian kautta, kun taas ortodoksisvastaajat korostivat enemmän liturgisen yhteisön merkitystä. Yhteisöön kuulumisen erilaiset foorumit ja tavat saattavatkin olla korostetun tarpeellisia nimenomaan ortodoksisessa kirkossa.

Fyysiseen jumalanpalvelusyhteyteen ja -ympäristöön palaamisesta kertoneet vastaajat kuvailivat kokemusta pääsääntöisesti myönteiseksi ja tunteikkaaksi. Samalla vastauksissa tuli esille suru kunnioituksen, palveluksen ja sosiaalisen yhteyden fyysisten ilmauksien rajoituksista. Kokemukset käytössä olevista turvatoimista osoittavat, että seurakuntalaisten mielipiteissä on jyrkkääkin polarisaatiota koronan seurauksena omaksuttujen käytänteiden tarpeellisuudesta.

47 Ks. Metso 2015b.

48 Berger 2017, 37.

49 Vrt. Cho 2021, 17–18.

50 Ahonen et al. 2022.

Ortodoksisen kirkon ehtoollisen jakamisen käytäntö muuttui merkittävästi koronapandemian myötä. Maaliskuussa 2020 annettu ohjeistus nosti hygienia-ajatteluun pohjautuvat periaatteet ortodoksisen sakramenttipraksiksen keskiöön. Omaksutun käytännön voi todeta sekä siirtäneen syrjään kysymykset ehtoollisen pyhydestä ja ehtoollisen synnyttämästä yhteydestä että jossain määrin heikentäneen yhteisen maljan symboliikkaa. Poikkeusoloissa ehtoollisesta tuli ”niukka” ja rajoitettu resurssi, mitä voidaan pitää myös ehtoollisteologian näkökulmasta ongelmallisena. Emme kuitenkaan havainneet aineistossamme merkkejä muuttuneen käytännön synnyttämästä teologisesta ja hengellisestä pohdiskelusta. Tavanomaisesta poikkeava ja erillään liturgiasta tapahtunut ehtoollisen jakaminen koettiin pääsääntöisesti myönteiseksi, koska se mahdollisti ehtoolliselle pääseminen.

Ehtoollisen jakamisen yhdistäminen synnintunnustukseen on poikkeustilanteessa syntynyt pastoraalinen sakramenttipraksiksen innovaatio. Uudenlaisen käytännön syntyminen osoittaa, että samalla kun Suomen ortodoksinen kirkko on joutunut luopumaan osasta luonteavia toimintamuotojaan, sen piirissä on löydetty uusia hengellisen huolenpidon muotoja. Toisin kuin katolisen ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon piirissä, ortodoksinen kirkko ei ole pandemia-aikana pyrkinyt soveltamaan hengellisen kommuunion käsitettä.

Vastaajien kokemukset poissalosta ja paluusta korona-ajan eukaristisiin kokoontumisiin antavat aiheen palata taustaluvussa esille nostamiimme kysymyksiin kirkkokansan liturgisesta roolista ja eukaristisen yhteyden luonteesta.

Aineistomme ei suoranaisesti käsitellyt suljetuin ovin toimitettavan liturgian teologisten perustelujen kantavuutta. Vastaajat eivät puhu oman osallisuuden tärkeydestä muille tai kirkolle kokonaisuutena, vaan kuvaukset nousevat henkilökohtaisesta osallistumisen ja osalliseksi pääsemisen näkökulmasta. Näin aineistomme korostaa vähintäänkin välillisesti kirkkokansan kokemusta oman roolinsa tärkeydestä heille itselleen. Vastaajat eivät osoita tiedostavansa, että osallistuminen liturgian toimittamiseen on maallikoiden roolia jäsentävä liturgis-teologinen periaate. Kuitenkin juuri tämä periaate muodostaa teologisen peilauspinnan aineistossa esiintyville yhteyden ja yhteydettömyyden sekä osallisuuden ja erillisyyden kokemuksille näytön takaa striiminä seuratusa jumalanpalveluksesta ja sitä toimittavasta seurakunnasta. Kysymys kirkkokansan roolista eukaristian kanssatoimittajana on polttavan ajankohtainen tilanteessa, jossa huomattava osa seurakuntalaisista saa tai joutuu seuraamaan jatkossakin ehtoollisjumalanpalvelusta etäyhteyksillä siten, että he eivät osallistu eukaristiaan.

TT Pekka Metso on käytännöllisen teologian apulaisprofessori Itä-Suomen yliopistossa ja käytännöllisen teologian dosentti Helsingin yliopistossa.

• pekka.metso@uef.fi

YTT Talvikki Ahonen on uskontotieteen tutkijatohtori LegitRel-hankkeessa Helsingin yliopistossa.

• talvikki.ahonen@helsinki.fi

TUTKIMUSAINEISTO

Suomen ortodoksisen kirkon striimattuja jumalanpalveluksia seuranneille kesäkuussa 2020 suunnatun verkkokyselyn aineisto (N=330). Tekijöiden hallussa.

Kesäkuussa 2020 toteutettuun verkkokyselyyn osallistuneiden keskuudessa sähköpostitse marras-joulukuussa 2020 kerätty seuranta-aineisto (N=43). Tekijöiden hallussa.

INTERNET-LÄHTEET

Arseni, metropoliitta (2020). Mikään ei ole pysyvää: Metropoliitta Arsenin paimenkirje Kuopion ja Karjalan hiippakunnan kirkkokuorolaisille. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-08-26/mikaan-ei-ole-pysyva> (luettu 4.3.2020).

Bartolomeos, patriarkka (2020). Elämän täyteys, ilon täyteys, tiedon täyteys. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-04-11/elaman-tayteys-ilon-tayteys-tiedon-tayteys> (luettu 4.3.2021).

Bartolomeos, patriarkka (2020b). Olkoon Jumala kanssamme! *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-19/olkoon-jumala-kanssamme> (luettu 4.3.2021).

Ehtoollista pleksin takaa (2020). *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-05-25/ehtoollista-pleksin-takaa> (luettu 4.3.2021).

Elia, metropoliitta (2020). Kadonneet ja löytyneet lampaat. *Suomen ortodoksinen kirkko* <https://ort.fi/uutishuone/2020-05-15/kadonneet-ja-loytyneet-lampaat> (luettu 4.3.2021).

Epidemiatilanne (2021). Epidemiatilanne vaikeutuu, kirkko sopeutuu. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2021-03-08/epidemiatilanne-vaikeutuu-kirkko-sopeutuu> (luettu 12.5.2021).

Hiippakunnat (2020). Hiippakunnat päivittivät koronaohjeensa. *Suomen ortodoksinen kirkko* <https://ort.fi/uutishuone/2020-07-28/hiippakunnat-paivittivat-koronaohjeensa> (luettu 4.3.2021).

Järjenkäyttö (2020). Usko Jumalaan ei lakkauta järjenkäyttöä. *Suomen ortodoksinen kirkko* <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-13/usko-jumalaan-ei-lakkauta-jarjenkayttoa> (luettu 4.3.2021).

Kirkot (2020). Kirkot eivät avaudu kesäkuussa. *Suo-*

men ortodoksinen kirkko. <https://ort.fi/uutishuone/2020-05-05/kirkot-eivat-avaudu-kesakuussa> (luettu 4.3.2021).

Koronaohjeet (2020). Päivitetyt koronaohjeet lähetetty seurakuntiin. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-13/paivitetyt-koronaohjeet-lahetetty-seurakuntiin> (luettu 4.3.2021).

Koronarajoitukset (2021). Koronarajoitukset jatkuvat Helsingin hiippakunnassa tammikuun loppuun. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2021-01-08/koronarajoitukset-jatkuvat-helsingin-hiippakunnassa-tammikuun-loppuun> (luettu 4.3.2021).

Koronarajoituksia (2020). Tiukkoja koronarajoituksia Joensuun, Tampereen ja Oulun seurakunnista. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-11-30/tiukkoja-koronarajoituksia-joensuun-tampereen-ja-oulun-seurakunnissa> (luettu 4.3.2021).

Leo, arkkipiispa (2020a). Kuuliaisuuden tiellä: Paimenkirje Helsingin hiippakunnan seurakunnille. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-05-13/kuuliaisuuden-tiella> (luettu 12.5.2021).

Leo, arkkipiispa (2020b). Täyttymyksen päivä: Arkkipiispan videotervehdys. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-04-09/tayttymyksen-paiva> (luettu 4.3.2021).

Maskisuositus (2020). Helsingin hiippakunnan koronatiimi on antanut maskisuosituksen. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-08-10/helsingin-hiippakunnan-koronatiimi-antanut-maskisuosituksen> (luettu 4.3.2021).

Ortodoksisen kirkon kirkkojärjestys (2006). Finlex. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2007/20070174> (luettu 12.5.2021).

- Paimenkirje (2020). Piispainkokouksen paimenkirje. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-17/piispainkokouksen-paimenkirje-paivitettyyn-koronavirustilanteeseen> (luettu 4.3.2021).
- Poikkeusjärjestelyt (2020). Poikkeusjärjestelyjä koronaviruksen varalta. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-11/poikkeusjarjestelyja-koronaviruksen-varalta> (luettu 4.3.2021).
- Pyhäkköjen avautuminen (2020). Helsingin hiippakunnassa valmistaudutaan pyhäkköjen avautumiseen. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-06-15/helsingin-hiippakunnassa-valmistaudutaan-pyhakkojen-avautumiseen> (luettu 4.3.2021).
- Rekvisiitta (2020). Arkkipiispa Leo: rukous ei tarvitse rekvisiittaa. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-27/arkkipiispa-leo-rukous-ei-tarvitse-rekvisiittaa-koetetaan-nyt-vain-kesta> (luettu 4.3.2021).
- Salomäki, Hanna (2020). *Suomalaisten jaksaminen koronakriisissä: Seurantakyselyn raportti*. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus. https://evl.fi/documents/1327140/50112189/Suomalaisten+jaksaminen+koronakriisiss%C3%A4_koronan+uusintakysely_saa-vutettava.pdf/3ca90cc9-6fc7-5ca8-2dca-e72aa2f5adfi?t=1596613471083 (luettu 12.5.2021).
- Tavoite- ja toimintasuunnitelma vuosille 2021–2025 (2020). *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/suomen-ortodoksisen-kirkon-toiminta-ohjaavat-asiakirjat/tavoite-ja-toimintasuunnitelma-vuosille> (luettu 29.3.2021).
- Työryhmän ohjeet (2020). Arkkipiispan asettaman työryhmän ohjeet. *Suomen ortodoksinen kirkko* <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-17/arkkipiispan-asettaman-tyoryhman-ohjeet> (luettu 4.3.2021).
- Vastuullisuus (2020). Vastuullisuus Helsingin hiippakunnan koronaohjeiden ytimessä. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-05-15/vastuullisuus-helsingin-hiippakunnan-koronaohjeiden-ytimessa> (luettu 4.3.2021).
- Verkkolähetykset (2021). Uspenskin katedraalin verkkolähetykset ovat keränneet katsojia. *Helsingin ortodoksinen seurakunta*. <https://www.hos.fi/uspenskin-katedraalin-verkkolahetykset-ovat-keranneet-katsojia/> (luettu 27.4.2021).
- Zizioulas, John (2020). A Conversation with Metropolitan John Zizioulas regarding the Suspension of Church Services due to Covid 19. OPΘΔΟΞΙΑ News Agency. <https://www.orthodoxianewsagency.gr/foreignnews/a-conversation-with-metropolitan-john-zizioulas-regarding-the-suspension-of-church-services-due-to-covid-19/> (luettu 14.10.2021).
- Äitikirko tyytyväinen (2020). Äitikirko tyytyväinen Suomen ortodoksisen kirkon koronatoimiin. *Suomen ortodoksinen kirkko*. <https://ort.fi/uutishuone/2020-03-19/aitikirko-tyytyvainen-suomen-ortodoksisen-kirkon-koronaatoimiin> (luettu 4.3.2021).

KIRJALLISUUS

- Afanasev, Nikolaj (2007). *The Church of the Holy Spirit*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Ahonen, Talvikki, Sini Mikkola, Laura Kallatsa & Pekka Metso (2022). "Sacrament of (Be)longing": Analysis of Finnish Lutheran and Orthodox Christian Eucharistic Practices Amidst Absence and Estrangement. Julkaistavaksi hyväksytty artikkelikäsitkirjoitus.
- Ahonen, Talvikki, Ari Koponen, Pekka Metso & Mikko Punkki (2020). Lähentymistä ja etäännyttäminen korona-aikaan: Selvitys Suomen ortodoksisen kirkon striimattuihin jumalanpalveluksiin ja poikkeusjärjestelyin toimitettuihin sakramentteihin osallistumisesta keväällä ja kesällä 2020. Helsinki: Suomen ortodoksinen kirkko.
- Berger, Teresa (2018). *@Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*. London: Routledge.
- Brola, Mirva (2020). Kirkko avoinna netissä. *Ortodoksiviesti* 3:20, 37.

- Butcher, Brian (2018). *Liturgical Theology after Schmemmann: An Orthodox Reading of Paul Ricoeur*. New York: Fordham University Press.
- Cho, Anna (2021). For the Church Community after COVID-19. *Dialog: A Journal of Theology* 60:1, 14–21.
- Ehtoollista ulkona (2021). *Ortodoksiviesti* 3, 7.
- Fagerberg, David (2004). *Theologia Prima: What Is Liturgical Theology?* Chicago: Hillenbrand Books.
- Goyvaerts, Samuel & Fokke Wouda (2020). Dutch Responses to Lockdown Liturgies: Analysis of the Public Debate on Sacraments During the COVID-19 Pandemic. *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36, 3–17. DOI: 10.21827/YRLS.36.317.
- Hirvonen, Timo (2017). *Suomenkielinen ennen-pyhitettyjen lahjain liturgia: Kirkkopoliittikan pyörteistä liturgiseksi liikehännäksi*. Väitöskirja. Itä-Suomen yliopisto.
- Hjälms, Michael (2011). *Liberation of the Ecclesia: The Unfinished Project of Liturgical Theology*. Södertälje: Anastasis media.
- Jumalallinen liturgia (s.a.). *Pyhän isämme Johannes Krysostomoksen ja Basileios Suuren jumalallinen liturgia*. 3. painos. Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisuneuvosto.
- Jupowicz-Ginalska, Anna, Marcin Szewczyk, Andrzej Kiciński, Barbara Przywara & Andrzej Adamski (2021). Dispensation and Liturgy Mediated as an Answer to COVID-19 Restrictions: Empirical Study Based on Polish Online Press Narration. *Religions* 12:2, 1–28. DOI: 10.3390/rel12020127.
- Kallatsa, Laura & Sini Mikkola (2020). ”Olimme kaikki osallisia ’kaipuun sakramentista’”: Ehtoollinen ja kirkkoherrojen kokemukset Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa koronakeväänä 2020. *Uskonnontutkija* 9:2. <https://journal.fi/uskonnontutkija/article/view/100611/58128> (luettu 12.4.2021).
- Kallio, Saara (2020a). Ehtoolliselle turvallisimmiin. *Ortodoksiviesti* 4, 33.
- Kallio, Saara (2020b). Liturgiaan ilmoittautumalla. *Ortodoksiviesti* 5, 38.
- Kallio, Saara (2020c). Ryhtiliikkeen aika. *Ortodoksiviesti* 8, 37.
- Kallio, Saara & Vlada Wahlstén (2020). Maski kasvoilla kirkkoon. *Ortodoksiviesti* 7, 37.
- Kallonen, Tuomas (2020). Kirkko poikkeustilassa. *Aamun Koitto* 3, 10–11.
- Kavanagh, Aidan (1984). *On Liturgical Theology*. New York: Pueblo.
- Kiiveri, Ville (2021). Kilvoitteluväsymystä. *Ortodoksiviesti* 2, 4.
- Korjala, Sirpa (2020). Muutoksen tunteita. *Aamun Koitto* 3, 21.
- Kärkkäinen, Anne (2020a). Korona vaikuttaa kirkon toimintaan monin tavoin. *Ortodoksiviesti* 4, 7.
- Kärkkäinen, Anne (2020b). Korona voi muuttaa käytäntöjä nopeasti. *Ortodoksiviesti* 5, 7.
- Kärkkäinen, Anne (2021a). Omatoinpääsiäinen. *Ortodoksiviesti* 3, 3.
- Kärkkäinen, Anne (2021b). Jakakaa pääsiäisen iloa. *Ortodoksiviesti* 3, 13–14.
- Kärkkäinen, Anne (2021c). Korona rajoittaa pääsiäisen juhlintaa. *Ortodoksiviesti* 3, 37.
- Lathrop, Gordon (2003). *Holy Ground: A Liturgical Cosmology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Luehrmann, Sonja, toim. (2018). *Praying with Senses*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- McPartlan, Paul (1995). *Sacrament of Salvation: An Introduction to Eucharistic Ecclesiology*. Edinburgh: T & T Clark.
- Metso, Pekka (2015a). Arkkipiispa Paavalin eukaristinen ajattelu ja praksis. *Teologinen Aikakauskirja* 120:5–6, 453–466.
- Metso, Pekka (2015b). Reforming Eucharistic Practices, Reshaping Tradition: Partaking in the Sacraments of the Eucharist and Confession in the Orthodox Church of Finland since 1970. *Comuniune euharistica si traire filocalica*. Toim. Ion Vicovan, Paul-Cezar Hărlăoanu & Emilian-Justian Roman. Iasi: Doxologia, 216–241.
- Metso, Pekka, Laura Kallatsa, Sini Mikkola & Talvikki Ahonen (2021). Hengellinen yhteys ja jaksaminen koronapandemian aikana Suomen ortodoksissa ja evankelis-luterilaisessa kirkossa. *Diakonian tutkimus* 2, 55–76. DOI: 10.37448/dt.109489.
- Metso, Pekka & Mikael Sundkvist (2015). Millaista ekklesiologiaa ”...ja kaikkia kristittyjä” -lisäys

- edustaa? Suuren saaton muistelun suomalainen käytäntö. *Ortodoksia* 54, 121–134.
- Mikkola, Sini & Laura Kallatsa (2021). Elettyä teologiaa: Suomen evankelisluterilaisen kirkon kirkkoherrojen ja seurakuntalaisten suhtautuminen etäehtoolliseen. *Teologinen Aika-kauskirja* 126:4, 327–347.
- Parish, Helen (2020). The Absence of Presence and the Presence of Absence: Social Distancing, Sacraments, and the Virtual Religious Community during the COVID-19 Pandemic. *Religions* 11, 276. DOI: 10.3390/rel11060276.
- Ploeger, Mattijs (2020). A New Sacramental Theology for e-Eucharist? *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36, 54–70. DOI: 10.21827/YRLS.36.54-70.
- Punkki, Mikko (2020). Suomen ortodoksisen kirkon 20–45-vuotiaiden jäsenten kirkollinen aktiivisuus ja motiivit. *Pappi, opettaja, parantaja: Jarmo Hakkaraisen juhlaKirja*. Toim. Talvikki Ahonen, Pekka Metso & Juha Riikonen. Joensuu: Karjalan teologinen seura.
- Punkki, Mikko, Ari Koponen, Pekka Metso & Talvikki Ahonen (2021). *Yhteydessä erilliset: Selvitys koronaepidemian vaikutuksista Helsingin ortodoksisen hiippakunnan jäsenten kokemuksiin jumalanpalveluselämästä*. Helsinki: Helsingin ortodoksinen metropoliittakunta.
- Rajoitukset jatkuvat (2021). *Ortodoksiviesti* 1, 36.
- Schmemmann, Alexander (1975). *Introduction to Liturgical Theology*. 2. painos. New York: Faith Press.
- Searle, Mark (1990). Private Religion, Individualistic Society, and Common Worship. *Liturgy and Spirituality in Context: Perspectives on Prayer and Culture*. Toim. Eleanor Bernstein. Collegeville: The Liturgical Press, 27–46.
- Tynkkynen, Timo (2021). Pimeydestä valoon. *Ortodoksiviesti* 3, 4.
- Varghese, Baby (2004). *West Syrian Liturgical Theology*. Aldershot: Ashgate.
- Zizioulas, John (1985). *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*. Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press.
- Zizioulas, John (2011). *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*. Brookline: Holy Cross Orthodox Press.